

Den okända Kusen s. 12

Ett litet Philadelphia vid Gavleån s. 18

Birgittas trädgård återuppstår s. 26

Innehåll

Ledare: Kunderna ger Fastighetsverket högt betyg	2
Waldemarsudde	3
Den okända Kusén	12
Ett litet Philadelphia vid Gavleån	18
Birgittas trädgård återuppstår	26
Notiser	34
Slottsvindens hemligheter	36

Utges av Statens fastighetsverk
med fyra nummer om året

Postadress: Box 2263, 103 16 Stockholm
Gatuadress: Packhusgränd 7
Telefon: 08-696 70 00, **Telefax:** 08-696 70 01
E-post: kulturvarlden@sfv.se
www.sfv.se
ISSN 1104-845X

Ansvarig utgivare och redaktör:
Hans Landberg

Artikelförfattarna svarar för artiklarnas innehåll. Endast artiklar signerade SFV samt s. 2 uttrycker myndighetens åsikt.

Medverkande i detta nummer:
Catrine Arvidsson, Bo Jonsson,
Hans Landberg, Staffan Nilsson,
Monnica Söderberg.

Foto/Illustrationer:
Nina Broberg 2, 13, 14, 15, 16, 17, 26, 28,
29, 30, 31, 32a, 33, 34b;
Thomas Fahlander 19, 22, 23, 24, 25;
Fängelsemuseet i Gävle 18;
T. F. Han 35a; Åke Eison Lindman 3, 5, 6,
7a, 8, 11b; Hanna Lindstedt 36;
MAF Arkitektkontor AB 34a; Prins Eugens
Waldemarsudde 4b, 9a, 11a;
Peter Stenwall 7b, 9b-c, 10; SSM 12;
Monnica Söderberg 32b; Knut Åkesson 21.

Omslag:
Hovstallets vagnshästar spänns för.
Foto Nina Broberg.

Produktion: Statens fastighetsverk
Layout och typografi: Marie Glase
Tryckeri: Trydells, Laholm

Prenumeration: Se sista sidan!

Kunderna ger Fastighetsverket högt betyg

Fastighetsverket genomför med jämna mellanrum undersökningar om vilken inställning hyresgästerna och andra kunder har till verket. Det är ett viktigt led i det systematiska kvalitetsarbete verket bedriver. Till syvende och sist är det kunden som avgör vilken kvalitet verksamheten har. Undersökningarna görs av ett oberoende undersökningsföretag med metoder som gör det möjligt att jämföra resultatet när det gäller nöjdhetsindex – NKI – med andra fastighetsförvaltare.

Den senaste hyresgästundersökningen, som är från våren 2003, visar ett nöjdhetsindex för Fastighetsverket på 72. Det anges av undersökningsföretaget vara ett mycket bra betyg och i nivå med de bästa i branschen. Det är en ökning med en enhet sedan 2001. Motsvarande nöjdhetsindex för virkesköparna i vår skogliga verksamhet är hela 79. De goda resultaten innebär inte att vi kan slå oss till ro och 'bara' vidmakthålla vår position. Vi måste se till att driva vårt systematiska kvalitetsarbete – *Vårt sätt att arbeta* – vidare och ta oss an de utmaningar som gör att vi kan bli ännu bättre.

Undersökningen indikerar att ett litet antal faktorer som har stor påverkan på NKI ligger något i underkant relativt sett och därför borde prioriteras i det operativa arbetet. En sådan rör *informationen kring underhållsplaner och underhållsåtgärder* och en annan är *förmågan att hålla tidsramar i projektverksamhet*. Samtidigt har faktorer som *inflytande och skötsel och underhåll* höga nivåer. Självklart tar vi till oss denna information och kommer att vidta åtgärder för att uppnå förbättringar. Allmänt sett tror jag att en stor öppenhet i information tidigt från verkets sida är mycket betydelsefullt i sammanhanget.

En intressant fråga är givetvis vad Fastighetsverkets medarbetare anser i motsvarande delar. Därför har en 'spegelmätning' gjorts som visar att medarbetarnas tro om kundernas värderingar generellt följer vad dessa själva ger uttryck för. Jag tolkar det som att medarbetarna har en bra bild av resultatet av sitt arbete och hur det värderas.

Det förhållandet visar på att det finns en mycket nära kontakt med kunderna. Jag är övertygad om att en nära samverkan är en avgörande förutsättning för att nå fortsatt framgång för Fastighetsverket.

BO JONSSON
GENERALDIREKTÖR

Waldemarsudde

*Prins Eugen
testamenterade sitt älskade
Waldemarsudde till
svenska staten vid sin död
1947. Sedan 1993
förvaltas byggnaderna och
parken av Statens
fastighetsverk. Under de
senaste åren har
Waldemarsudde genomgått
en omfattande renovering.*

Prins Eugen föddes 1865 som den fjärde sonen till kung Oscar II och drottning Sofia. Det var under studietiden i Uppsala 1885–86, då prinsen kom att ägna allt mer tid åt konstnärliga övningar, som han gjorde sitt livsval att professionellt ägna sig åt måleriet. Efter en viss tvekan gav föräldrarna sitt stöd, och 1887 kunde han bege sig till Paris där han i två år idkade konstnärliga studier. Prinsen intog en radikal hållning i tidens debatt mellan traditionister och nydanare inom Konstnär-

förbundet. I det egna måleriet avlöstes det sakligt avbildade landskapet alltmör av ett måleri där motivet blev underordnat personliga känslor och stämningsslägen.

Sedan hemkomsten från Paris hade prins Eugen sin permanenta bostad i Arvfurstens palats vid Gustav Adolfs torg och ateljé på Västra Trädgårdsgatan, men en del av sin tid tillbringade prinsen på olika orter i Europa eller i Sverige. Han ställde upp sitt staffli bland kåkarna på Södermalm, vid fa-

*Waldemarsudde med sina kvarnar sedd från Ryssviken mot Södra bergen cirka 1825.
Lavering av A. C. Wetterling.*

Prins Eugen i arbete i sin ateljé. Han återkom gång på gång till motivet med skärgårdsbåten som passerar mellan Waldemarsudde och Fäfängans höga bergspuckel i söder.

miljen von Celsings gods Fjällskäfte i Södermanland, på olika platser i Norge och i Balingsta utanför Stockholm. Han vistades ofta ute vid Tyresö med vännerna Helena Nyblom, hennes dotter Ellen och mågen, skulptören Theodor Lundberg. Här ute fann han motiv för flera av sina mest kända målningar, bland annat «Molnet», som han började arbeta med den första sommaren i villan. Han funderade också på att bygga ett eget hus ute vid Tyresö och tog kontakt med arkitekten Ferdinand Boberg. Det blev inget hus, men däremot lades grunden till en vänskap som fick

betydelse när prins Eugen tio år senare beslutade att bygga sitt eget hem på Waldemarsudde.

Prinsens hem

När prins Eugen var mycket ung och vistades på Rosendals slott med sin familj, begav han sig ibland ut för att botanisera bland Djurgårdens växter, och upptäckte den vackra platsen Waldemarsudde. Han återvände till udden när han många år senare sökte efter motiv för sitt måleri. I ett brev daterat hösten 1892 berättar han om sina upplevelser av platsen, «och finge jag någ-

ra vackra dagar med guldkimrande aftonljus kunde jag nog göra något hyggligt.» Inför den kommande vintern övertalade han det gamla paret som bodde där att få hyra ett rum i det hus som i dag kallas Gamla huset för att sitta där och måla. I augusti 1899 yppar han, i ett brev till sin mor, tanken på att skaffa sig ett hem på udden: «Jag har haft mycket funderingar i sommar angående Waldemarsudde. Ju mer jag tänker derpå, ju klokare tror jag det är att köpa det hela, särskilt med tanke på

vinterbostad i en framtid. I Arffurstens palats kan jag inte tänka att alltid få bo, och min atelier ofvanpå Blanche hotas att rivas nu, då gatan ska utvidgas.» Prinsen fick föräldrarnas stöd, och i oktober samma år skrevs köpekontraktet under. I ett brev berättar han om sin glädje över förvärvet. «Så snart jag kan göra mig fri är jag derute, ordnar, gör planer och njuter. Der är härligt med skimrande solnedgångar bakom staden ... Der ska jag ordna blommor, ett haf af blommor ... »

Närings- och sommarnöje

Vid 1700-talets mitt hade Waldemarsudde ägts av en engelsman vid namn Maister, som hade privilegium att driva oljeslageri på platsen. Hans fordringsägare sålde näringen 1782 till Carl Magnus Fris, som lät bygga det ännu bevarade bostadshuset – kallat Gamla huset – och den kvarstående oljekvarnen. Dessutom fanns där en vädersågs-kvarn som brann ner på 1840-talet,

samt ett tiotal mindre hus och ekonomibyggnader. Fris förvandlade också den bergiga terrängen till en lustpark, och området öster om Waldemarsudde heter fortfarande Frisens park. Efter änkans bortgång 1835 såldes Waldemarsudde till grosshandlaren och skeppsredaren Johan Bergman Olson, som använde Waldemarsudde som lastageplats för sina fartyg och skötte en del av affärerna därifrån. Där fanns då också brädgård och tjärupplag och en liten ladugård. Familjen hade sitt som-

Blomsterrummet i husets sydvästra hörn var från början också musikrum. Genom de stora fönsteröppningarna mot terrassen har man utsikt över Beckholmen och staden.

Salongen med Anders Zorns porträtt av prinsens mor drottning Sofia.

marnöje på udden, och fru Olson anlade den trädgård som fanns där vid prins Eugens tillträde.

Det nya huset

Prins Eugen tog det befintliga bostadshuset i besittning, och använde en trädgårdspaviljong med utsikt över

vattnet som ateljé de första åren. Han hade ännu kvar sin bostad i Arvfurstens palats och ateljén på Västra Trädgårdsgatan. På en resa våren 1900 insjuknade prinsen i lunginflammation och han fick tillbringa några månader som konvalescent först i England, och sedan i Norge. I sin egen publikation

Breven berättar (1942), skriver prinsen om återkomsten till Waldemarsudde. «Hit och inte minst till min trädgård hade all min tanke och längtan gått från sjuksängen i England och många förslag och planritningar för blomsteranläggningar hade sänts därifrån.»

Beslutet att bygga en ny permanent

bostad fanns sannolikt redan i de första planerna för platsen. Valet av arkitekt var givet; det blev den gode vännen Ferdinand Boberg, som prins Eugen hade stort förtroende för. Boberg hade ritat flera uppmärksammade byggnader, bland annat Stockholms elektricitetsverk, Posthuset på Vasagatan och utställningsarkitekturen för 1897 års Konst och Industriutställning. Waldemarsudde blev det första privatpalatset, som strax följdes av fler: Ernest Thiels hus på Blockhusudden, prins Carls ombyggnad av Byströms villa och prins Wilhelms Oakhill vid Djurgårdsvägen. Enligt arkitekten fungerade uppdraget som ett gemensamt projekt, där prinsens önskemål och plan över rummens läge låg till grund för de ritningar som gjordes. Bygget påbörjades 1903 och i oktober 1905 bjöd prins Eugen sina konstnärsvänner på invigningsfest i den nya bostaden.

Ferdinand Boberg ville att prinsens hus skulle målas i en grå kulör, «Det ska så att säga växa ut ur klippan ... och verka som en enda stor skulptur ... distinkuerad och diskret.» Prinsen tyckte annorlunda och huset målades i en ljus gul färg. Det nya huset kallas sedan prins Eugens tid för Slottet, men till sin karaktär är det en palatsliknande villa med tydliga referenser till den radikala villaarkitektur som utvecklades i Eng-

land och Tyskland under det sena 1800-talet, med fri planlösning och genomtänkt placering av rummen i förhållande till väderstreck. Huset fick ett mansardtak som gav en viss tyngd åt byggnaden. Samtidigt förtar det något av höjden, och vindsvåningen kunde utnyttjas fullt ut. Den norra fasaden är den mest slottslika, voluminös och sluten mot den grusade vändplanen. Murens enda dekor är hertigen av Närkes vapen över entrén. Genom att förskjuta köksdelen något mot norr avlastades den södra fasaden, som har mer karaktär av villa. Den omslutande terrassen tar också hand om en del av volymen. På ett tympanonfält över terrassdörrarna strålar solen över en stjärnhimmel och en devis förkunnar «Sole, Sole, gaudeo» (Solen, solen är min glädje). Devisen var ett motto för prins Eugen och hans hus.

Rummens inredning

Sällskapsrummen ligger i två filer mot söder och väster. Hallen är ganska dunkel, inredd i rödbetsad ek. Vid inträdet till salongen slås man av ljuset och utsikten mot vattnet. Prins Eugen föredrog att kalla rummet för vardagsrum, ett nytt och radikalt begrepp för dem som menade att rum skulle användas. Det är ett kvadratisk rum med gula sidentapeter och en bred profilerad tak-

list. Målningarna över dörrarna beställdes av Georg Pauli och återger prins Eugen och vännerna som delaktiga i fyra klassiska teman: Arkitekturen, Måleriet, Skulpturen och Musiken. I salongen står en vitglaserad kakelugn som är formgiven av Ferdinand Boberg. Av målningarna dominerar Ernst Josephsons «Strömkarlen» från 1884. Dess placering var troligen förutbestämd redan i planen för rummet. Här finns också Zorns porträtt av drottning Sofia. Innanför salongen ligger matsalen, som har det svenska 1700-talet som tema i färgsättning och inredning. Härifrån kunde prinsen gå ut på den inbyggda terrassen mot öster där han gärna intog sina måltider under den varma årstiden. Det välvda rummet på andra sidan salongen fanns med i planerna redan 1903 som ett 'verandarum' med hela fönster och utgång till terrassen. I dag kallas det Blomsterrummet på grund av de överdådiga blomsterarrangemangen. Utsikten över vattnet och staden är intagande.

Till sällskapsrummen hörde också biblioteket och skrivrummet, som förlades mot väster och fick en mer ombonad inredning. Biblioteket har mörkt gröna väggar och snickerier och bokhyllor i valnöt. En varmt röd matta och två bekväma skinnfätöljer framför den öppna spisen bidrar till rummets

Trapphallens båge av nakna glödlampor är ett belysande exempel på hur man kunde använda glödlampan som dekorativt element då elektriciteten var en nymodighet.

Den norra fasaden är mest slottslik. Slutenheten bryts till viss del av det stora ateljéfönstret som öppnar sig i takfallet mot det milda norrljuset.

Prinsens växande konstsamling krävde allt större utrymmen. Ferdinand Boberg fick uppdraget att rita ett separat galleri för samlingarna. Galleriet, som saknar fönster, stod färdigt 1913 och får sitt ljus från en hög taklanternin.

trivsel. Enligt prins Eugens testamente skulle rummen i sällskapsvåningen bevaras som de stod vid prinsens bortgång. Dit räknades inte skrivrummet, som var prinsens arbetsrum och som har fått en växlande användning under den museala tiden. Rummet har kraftigt orange-gula väggar. Dag Wiman noterar i sin bok *Prins Eugens Waldemarsudde* (1995) att prinsen beskrev sina intryck från den engelske målaren J. F. Watts hus i ett brev 1896. Väggarna där var målade i kraftiga kulörer och olika i alla rum. Av prinsens brev förstår man att många av uppslagen till inredningen av prinsens eget hus kom därifrån.

Köket inreddes som ett mönsterkök, väl tilltaget och med kakelklädda väggar. Det ligger inte i källaren, som var vanligt vid den tiden, utan i samma plan som sällskapsrummen. Här fanns en stor vedeldad spis som eldades hela dagarna, och en liten elspis vid sidan om. Vid mitten av 1970-talet inreddes

köket och serveringsrummet till kafé, med den gamla köksinredningen delvis bevarad.

Från den nedre hallen leder trappan upp till det första våningsplanet där prinsen hade sitt sovrum, och där det också fanns rum för hovmarskalk och adjutant samt gästrum. Rummen ställdes i ordning som utställningslokaler för tillfälliga utställningar efter prinsens bortgång 1947. Den forna ateljén på övervåningen används också som utställningslokal, och även den södra vinden, som byggdes om av arkitekten Sven Ivar Lind 1951–52. Prins Eugen använde murarna på vinden för att experimentera i alfreskoteknik och målningarna har dolts bakom vita skärmar.

Galleriet och entrén

Trots att huset var väl tilltaget räckte väggarna inte till för prinsens växande konstsamling. Ferdinand Boberg fick uppdraget att rita ett separat galleri för samlingen. Galleriet uppfördes på plat-

sen för trädgårdspaviljongen öster om huset. Även galleriets tillkomst blev ett samarbete mellan byggherre och arkitekt, och med handräckning från professor Lichtwark som var chef för Hamburgs nya konsthall. För att få ett jämnt och bra ljus i galleriet och spara väggarna för konsten, ville prins Eugen ge galleriet överljus via en lanternin av samma slag som konsthallen i Hamburg. Fasaden mot söder har påtagliga likheter med den rivna trädgårdspaviljongen – en lång och låg byggnad med ett klassicerande gavelfält som markerar fasadens mitt och entré. År 1945 byggdes galleriet till mot öster med en stor och en mindre sal efter prinsens egna ritningar. Invigningen ägde rum dagen före prins Eugens 80-årsdag.

Oljekvarnen

På en planka innanför kvarndörren har byggmästaren J. D. Lundholm meddelat eftervärlden att kvarnen byggdes 1784. Det är en så kallad holländare.

Från en brygga som gick runt kvarnen kunde man manövrera huven med hjälp av en stång, tills vingarna stod rätt i vinden. Från bryggan kunde man också reglera hastigheten med en lina som gick till en bromskloss. Man kunde också öka eller minska ytan på de segel som täckte vingarna. Vingarna togs ner någon gång på 1870- eller 80-talet. Kvarnen är byggd i fem plan. Bottenvåningen användes för beredning av linolja, som kokades i ett hus bredvid för brandfarans skull. Två trappor upp förvarades troligen linfröet i de bingar som står där. Det som återstod efter pressningen slogs sönder i tre stampar och pressades sedan samman i två kilpressar, som finns i bottenplanet. Denna biprodukt kallades foderkakor och levererades till arméns hästar, enligt avtalet. Oljeproduktionen upphörde på 1830-talet.

På det första planet finns en så kallad bresiljarasp, en såg för fördelning av bresiljaträ som användes som färgämne i textilindustrin. Den var i bruk ytterligare en tid efter att oljeproduktionen upphört. Veden spändes fast mellan fyra hållare, och finfördelades av tolv tätt ställda sågblad som drevs av kraften från den stora lodräta axeln i kvarnens mitt. Smulorna samlades upp i ett kar och kokades, kanske i samma byggnad där linoljan kokades. Det röda bresiljaträt importerades från Nicaragua medan en sort som gav blå färger kom från Brasilien, vilket gav färg-

Oljekvarnen var ett av prins Eugens återkommande motiv från Waldemarsudde.

ämnet dess svenska namn. Bresiljaraspen lär i dag vara den enda bevarade i sitt slag.

År 1899 ansåg intendenten för Kungl. Djurgården att «Den å lägenheten befintliga qvarnen (oljeslageriet) bör såsom vanprydande under året borttagas». Prins Eugen såg på kvarnen med andra ögon. Han har berättat om sin fascination för byggnaden när han var hyresgäst i Gamla huset: «När aftonsolen låg på kopparklädnaden tycktes den näst av sväva i luften.» Prinsen lät reparera kvarnens yttre, bland annat med kopparplåt från Drottningholms slott. Den blev sedan ett återkommande motiv i målningarna från Waldemarsudde.

År 1923 tog Ferdinand Boberg kontakt med Torsten Althin, Tekniska museets förste chef, och frågade för prinsens räkning om han som expert kun-

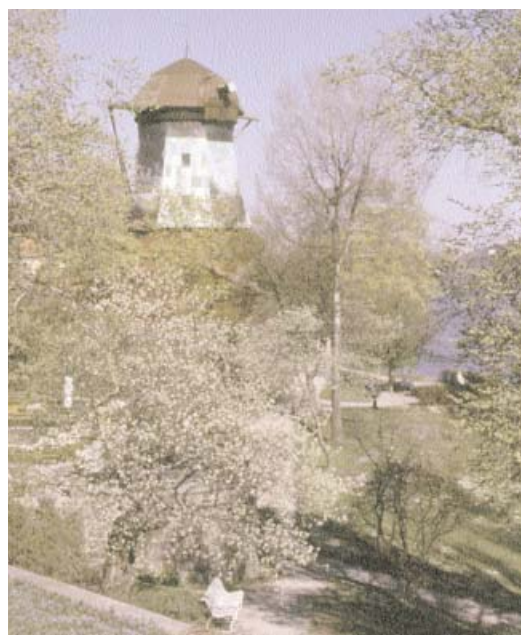
de titta på kvarnen. Althin kom, och oljekvarnens industrihistoriska betydelse blev uppenbarad. Besöket motiverade än mer prins Eugens omvårdnad om kvarnen, men det var först 1953 som en större utvändig renovering gjordes, bekostad av Stockholms stad. År 1961 gjordes en invändig renovering tack vare en donation från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse. Syftet var inte att återställa kvarnen i funktionellt skick, utan att rekonstruera den så att maskineriet blev komplett och funktionen synlig. De delar som ersattes av nytt virke tillverkades av furu, som blev billigare men också gjorde nya delar urskiljbara. Den senaste renoveringen gjordes 1999.

Parken

«Näst efter konsten tror jag blommor är min största glädje», skrev prins Eugen i ett brev 1901. När prins Eugen förvärvade egendomen fanns det redan en strandskoning, kaj och bryggor, samt en terrassanläggning med blomsterrabatter framför trädgårdssalongen och en fruktträdgård. Under de första åren planterades ett stort antal träd, bland annat popplarna längs vattnet, som erinrade om den sydeuropeiska cypressen. Prins Eugen sökte alltid upp parker och trädgårdar på sina resor. Lustgårdarna vid Alhambra blev en stor upplevelse. «Det vackraste är i alla fall den massa terrasssträdgårdar som äro inklämda mellan Alhambras torn

Galleriet från 1913 med sin monumentala taklanternin byggdes till mot öster 1945 efter prins Eugens egna ritningar. Tillbyggnaden invigdes dagen före prinsens 80-årsdag.

Oljekvarnen uppfördes 1784 och användes för att framställa linolja. Produktionen upphörde på 1830-talet.

På ett tympanonfält över terrassdörrarna strålar solen över en stjärnhimmel och tillkännager prinsens motto: Solen, solen är min glädje. Skulpturen till höger på trappan är en bronskopia av Nike från Samothrake. Originaliet i marmor från senantiken finns i Louvren.

Parken med Emile Antoine Bourdelles Heraklesskulptur.

och byggnader. De ha den härligaste utsigt öfver den lummiga dalen ... En otrolig rikedom på blommor, rosor mest, i alla färger välla sig öfver murar och fontäner.» Waldemarsudde lämpade sig väl för anläggande av terrasser med omväxlande uterum och promenadvägar, sittplatser och utblickar. I trädgården placerades skulpturer av svenska och utländska konstnärer, men prins Eugen lät också beställa avgjutningar av äldre verk, som «Nike från Samothrake» som står på terrassen utanför salongen. Den arrangerade trädgården närmast huset övergår utan märkbar gräns i den naturliga landskapsparken med promenadvägar.

År 1993 var ett viktigt år, berättar museets chef Hans Henrik Brummer. Då spikades en långsiktig plan för Waldemarsudde och man upprättade ett avtal med den nya förvaltaren Statens fastighetsverk. Planen omfattade tekniska åtgärder för vvs och andra installationer, nya lokaler för verkstad och magasin, förbättrad säkerhet samt renovering av byggnader och park. Man utlyste en arkitekttävling för ombyggnad av förbindelsegången mellan galleriet och Slottet, som hade tillkommit redan under prins Eugens tid.

Det vinnande förslaget ritades av Margareta Källström, Arksam, tillsammans med Ninna Pihl och Martin Hamdahl. Vestibulen innanför entrén fick en glasad vägg som ger ljus och rymd, med en utvändig spaljé som bildar förgrund till utsikten och knyter an till trädgården. Den intetsägande passagen blev ett tilltalande rum genom den veckade väggen, stengolvets poletrade svärta mot den ljusa och varma väggen och den väl genomförda belysningen.

Ombyggnaden följdes av en renovering av Slottet och galleriet, som föregicks av antikvariska undersökningar av tidigare färgskikt. Det blev uppenbart att en viss förvanskning skett genom naturlig blekning, men också genom ett ljusare färgval vid tidigare renoveringar. Den ljusmålade trapphallen fick en beige kulör som man kanske inte skulle valt spontant, men som visade sig fungera väl tillsammans med träinredningen. Även sällskaps-

Waldemarsuddekrukan har formgivits av Prins Eugen och tillverkas av Rörstrand.

rummen återfick sina ursprungliga kulörer, och ytbehandlingen varierades i enlighet med hur det varit tidigare. Utvändigt återgick man till den ursprungliga ljusare färgen på fasaderna.

De mest omfattande ingreppen är inte synliga för besökarna. I dag ställs stora krav på en byggnad som Waldemarsudde när det gäller klimat, säkerhet och belysning. Kablar och rör är dolda under golv, bakom lister eller hålkäl. Andra stora ingrepp, som planlösningen och färgsättningen i galleriet, har gjorts efter en uttalad strävan att hitta lösningar som fungerar så väl att de ger ett intryck av att alltid ha funnits där. ■

*Catrine Arvidsson;
Konst- och kulturhistoriker*

Skonsamma ingrepp

Prins Eugen gick bort den 17 augusti 1947 på Waldemarsudde. Han testamenterade byggnaden och parken, med möbler och konstskatter, till svenska staten för att egendomen skulle bli tillgänglig för allmänheten.

Inför Waldemarsuddes öppnande som museum 1948 byggdes en entré med disk och kapprum på galleriets nordvästra sida. Den ersattes 1986 av en större tillbyggnad med entré och kapprum, ritad av AOS Arkitekter genom arkitekterna Torbjörn Olsson, Margareta Källström, Per Borgström och inredningsarkitekt Lena Landgren.

Förbindelsegången mellan Slottet och galleriet har utformats av Margareta Källström, Arksam.

Den okända Kusen

Det nybyggda Hovstallet var från början ett dominerande inslag i stadsbilden. Vy från Nybroplan på 1890-talet.

«På Nybrokajen ligger ett tegelröse. Det har formen av en röd fruktansvärd byggnad, hvars ändamål ej ens den fyndigaste kan läsa i utstyrelsen.» Så inleder Verner von Heidenstam sin karaktäristik av det just inflyttningsklara Hovstallet på Östermalm i skriften *Modern barbarism* 1894. «Du gissar på ett slakteri, en straffanstalt, ett korrektionshus för arkitekter. Stirrande erfar du att den dystra tegelmassan är ämnad att hysa så graciösa företeelser som hovfets hästar.»

Hovstallet som uppfördes under 1890-talets första år av arkitekterna Fritz Eckert och Ernst Jacobsson var onekligen en av sin tids mest kritiserade och utskälda byggprojekt. Med sina tunga torn och slutna murar av mörkrött tegel från Börringe tegelbruk i Skåne låg byggnaden som en medeltida riddarborg vid Strandvägen i Nybrovikens innersta del. I dag ligger Hovstallet undanskymt och nästan dolt bakom Strandvägens bostadspalats och vi har svårt att förstå det sena 1800-talets upprördhet och indignation. På 1890-talet var emellertid tomterna mellan Hovstallet och Nybroviken

I kvarteret Kusen på Östermalm i Stockholm finns sedan mer än 100 år en verksamhet som för många är ganska okänd. Här ligger Kungl. Hovstallet som genom Fastighetsverkets försorg nyligen genomgått en omfattande renovering.

ännu obebyggda, och stallet hade en mycket dominerande inverkan på stadsbilden. Ungefär samtidigt med Hovstallet uppfördes Riksdagshuset på Helgeandsholmen och Operan vid Gustav Adolfs torg. Det var två byggnader som i än högre grad kom att utgöra dominant inslag i stadsbilden och som också möttes av stark kritik av sin samtid. Ingen byggnad blev dock fullt så hatad som Hovstallet. I romanen *Främlingarne* 1903 låter Hjalmar Söderberg sin romangestalt glädjas över att Hovstallet snart skulle döljas bakom husen längs Strandvägen: «... han önskade bara att han skulle få leva och ha hälsan tills det förfärliga röda tegel-

huset, som nu i sju år hade plågat och förolämpat honom så gott som dagligen, hunnit bli alldeles bortskymd av detta nybygge...»

Medan Operahuset och Riksdagshuset fortfarande med jämna mellanrum väcker starka känslor är det knappast någon som i dag känner sig utmanad och förolämpad av Hovstallets mörkröda tegelmurar. Snarare finns det de som hellre skulle vilja riva det svulstiga bostadskomplexet i putsad sekelskiftesbarock som i dag skymmer Hovstallet från Strandvägen.

Om det är Hovstallets numer undanskymda läge eller en ny syn på det sena 1800-talets riddarromantiska arkitektur som gjort att vi i dag ser mildare på 1890-talets 'tegelröse' må vara osagt.

Det undanskymda läget har däremot starkt bidragit till att Hovstallets existens kommit att bli okänd för många. Inte ens infödda östermalmsbor känner alla gånger till vad som döljs bakom murarna i kvarteret Kusen – även om själva kvartersnamnet skulle kunna ge en fingervisning. Hovstallet är en stor och levande modern arbetsplats

Portvalvet från Väpnargatan in till gården förstärker intrycket av sluten riddarborg.

Hovstallets hästar spelar fortfarande en viktig roll i olika ceremoniella sammanhang som till exempel statsbesök. Hästarna köps in som treåringar och tränas sedan i tre år för att som sexåringar vara färdigutbildade och redo att ge sig ut i trafiken på allvar.

men även till viss del ett levande museum. Då stallet invigdes av Oscar II 1892 hade det plats för nära 100 hästar och var i högsta grad en praktisk nödvändighet för ett fungerande kungahov. I dag ser vi hästar och vagnar som festliga inslag vid statsbesök och högtidliga

sammanhang, men ännu en bit in på 1900-talet var hästen det enda och självklara alternativet vid många resor och transporter. Hovstallet instiftades 1535 som så mycket annat av Gustav Vasa och låg ursprungligen på Helgeandsholmen, alldeles intill slottet. Den

sista stallbyggnaden där, ritad av Tessin d.y. 1797, revs i samband med att Riksdagshuset byggdes på 1890-talet. Då man valde att lägga det nya stallet på Östermalm kom man visserligen långt bort från slottet, men fick desto närmare till Djurgården, där hästarna

Hovstallets samling av vagnar vårdas omsorgsfullt och noga för att kunna bevaras i brukbart skick. De allra äldsta har som museiföremål redan överförs till Livrustkammaren.

kunde föras ut på dagliga motions- och träningsrundor.

I dag finns 14 vagnshästar i stallet – antalet kan variera något beroende på nyrekrytering och pensionering. Hästarna som drar hovets vagnar ska alla vara bruna, utan iögonenfallande tecken, och storväxta – minst 170 centimeter över manken. De tränas i att kunna utföra sitt arbete säkert och koncentrerat även i besvärliga och påfrestande situationer. För att vänja hästarna vid det ståhej som kan uppstå vid korteger genom stockholmstrafiken härdras hästarna på Hovstallets gård. Där får de löpa runt medan man viftar med flaggor och blåser i trumpet, slår i grytlock och låter bilar köra runt med tjutande sirener. Då hästarna inte längre låter sig förvånas eller överraskas av någonting är de redo för tjänstgöring.

I vagnshuset förvaras ett 40-tal vagnar från 1800-talet och tidigt 1900-tal. Här finns sjuglasvagnen från 1897 som är Hovstallets främsta statsvagn och används vid högtidliga audienser och statsbesök. Här finns även landäer, kalescher, kupéer och charabanger i olika

I selvkammaren finns remtyg och paradselar från olika tider.

utföranden och avsedda för olika uppgifter. De äldre paradvagnarna från 1600- och 1700-talen finns numer på Livrustkammaren.

Hovstallet rymmer dock inte bara hästar och paradvagnar. Redan 1899 fick hästarna börja maka åt sig för den

första kungliga bilen – en Daimler på fem hästkrafter som kronprins Gustav införskaffat. Daimlern följdes snart av en Peugeot och en Scania, och 1908 infördes titeln automobilförare bland Hovstallets tjänstebenämningar. År 1950 hade hästarnas antal minskat till en tredjedel och antalet bilar ökat till 14. I dag finns fyra bilförare och 11 bilar som tillfredsställer hovets transportbehov till vardags. De flesta bilarna är vardagliga och oansenliga men några drar till sig uppmärksamheten. Det är främst den Daimler från 1950 som var Gustav VI Adolfs favorit och vars takhöjd tillåter passagerarna att bära hög hatt. Här finns även en Cadillac Fleetwood från 1969 som kan väcka en del uppmärksamhet på stan.

Då man från Nybroplans snurrande trafikvimmel kommer in på Hovstallets kringbyggda och muromgärdade gårdsplan är det som att kliva in i en annan och lugnare värld. De tjocka tegelmurarna stänger effektivt ute stockholmstrafikens brusande ljudkuliss och plötsligt kan man höra fågelpip och kvitter. Man ser att himlen är blå, det

Ridhuset med sin blandning av stram klassicism och funktionell gjutjärnsarkitektur har fått ett underlag av sand och oorganiska fibrer för hästarna att springa på.

doftar av häst och mylla och luften är behagligt ljum.gården omgärdas av vagnshus och stallängor och i fonden mot Riddargatan ligger ridhuset med en portik som för tankarna till en romansk domkyrka. Bakom ryggen har man nu bostadsdelen – den fyra våningar höga länga som skärmar av stallområdet från Väpnargatan. Stallplanen domineras av något som ser ut som en ovanligt diskret och stilsäker karusell. Det är det nyuppförda skritthuset där Hovstallets hästar motioneras på en rundbana av automatiskt snurrande pådrivare. Skritthuset är det mest iögonfallande resultatet av den omfattande renovering och modernisering som anläggningen genomgått de senaste åren. Både ridhäststallet och vagnshäststallet har fått boxinredningar i stället för de gamla spiltorna. Inredningarna kräver ett kontinuerligt underhåll då hästarna sliter hårt på sin omgivning. Ridhuset har försetts med en ny bevattnings- och luftningsanläggning och hästarna löper numer på ett oorganiskt

underlag av sand och fibrer. Tidigare växte svampen i drivor på ridhusets ständigt fuktiga sågspångsgolv och möglet bredde ut sig i taket.

I byggnadskomplexet finns även nära 50 lägenheter som byggts som tjänstebostäder för stallets och hovets

Lägenheterna i längan mot Väpnargatan har renoverats de senaste åren.

personal. De är sedan ett par år renoverade och handikappanpassade. Källarna, som längs kvarterets östra sida ligger förvånansvärt djupt under gatunivån och ofta blev översvämmade, har säkrats mot fukt.

Fortfarande återstår arbetet med att göra i ordning ett par vindar där otäta läckande tak orsakat stora skador med svamp- och mögelangrepp.

Det stora upprustningsarbetet inleddes med arbetsmarknadsmedel efter att Fastighetsverket tagit över förvaltningen 1993.

En tid hade det sett riktigt mörkt ut för Hovstallet. På 1960-talet var stallet rejält förfallet och rivningshotet hängde i luften. Intresset för byggnadskultur och byggnadsvård nådde sitt absoluta lågvattenmärke. På 1980-talet började intresset för Hovstallet att återvända och i dag ser vi institutionen som en del av vårt nationella kulturarv och byggnaden som ett omistligt inslag i stadsbilden. ■

Hans Landberg

I Vagnhäststallet har spiltorna byggts om till boxinredningar där det gamla formspråket bevarats i smidet.

Ett litet Philadelphia vid Gävleån

Länsfängelset i Gävle togs i bruk 1847 som ett av de första som inrättats efter det moderna philadelphiasystemet. Efter nedläggningen 1986 var byggnadens vidare öde länge ovisst. Efter en omfattande reovering har det gamla fängelset i år fyllts av sjudande kulturaktiviteter.

Den 4 juli 1799 föddes ett gossebarn i huset nummer 291 Rue Cisalpine i Paris. Pojken fick namnen Francois Joseph Oscar. Hans far var krigsministern Jean Baptiste Jules Bernadotte. Föga anade man då att den lyckliga till-

dragelsen skulle få ett avgörande inflytande över den svenska fångvården.

När Jean Baptiste nästan tjugu år senare, den 5 februari 1818, besteg den svenska tronen blev pojken från Rue Cisalpine Sveriges och Norges kronprins. Till skillnad från sin fader behärskade han svenska språket och hade ett liberalt sinnelag.

«Enom till förbättring»

Till riksdagen år 1840 utkom anonymt skriften *Om straff och straffanstalter*, även

kallad Gula boken efter färgen på sitt omslag. Snart spreds uppgiften att det var kronprins Oscar som var författaren. En stor del av innehållet hade dock Clas Livijn som upphovsman.

Livijn var sedan 1835 ordförande i Styrelsen för Rikets fängelser och arbetsinrättningar. Han inledde sin verksamhet med en inspektionsresa genom landet och fann att tillståndet i rikets straffanstalter var bedrägligt. Trots att kroppsstraffen var det viktigaste korrektionsmedlet översvämmades fångelserna ändå av intagna. Det rådande systemet var gemensamhetsfängelserna, som ofta var inrymda i rikets fästningar. Där dvaldes fångarna, under bedrägliga förhållanden, i stora ge-

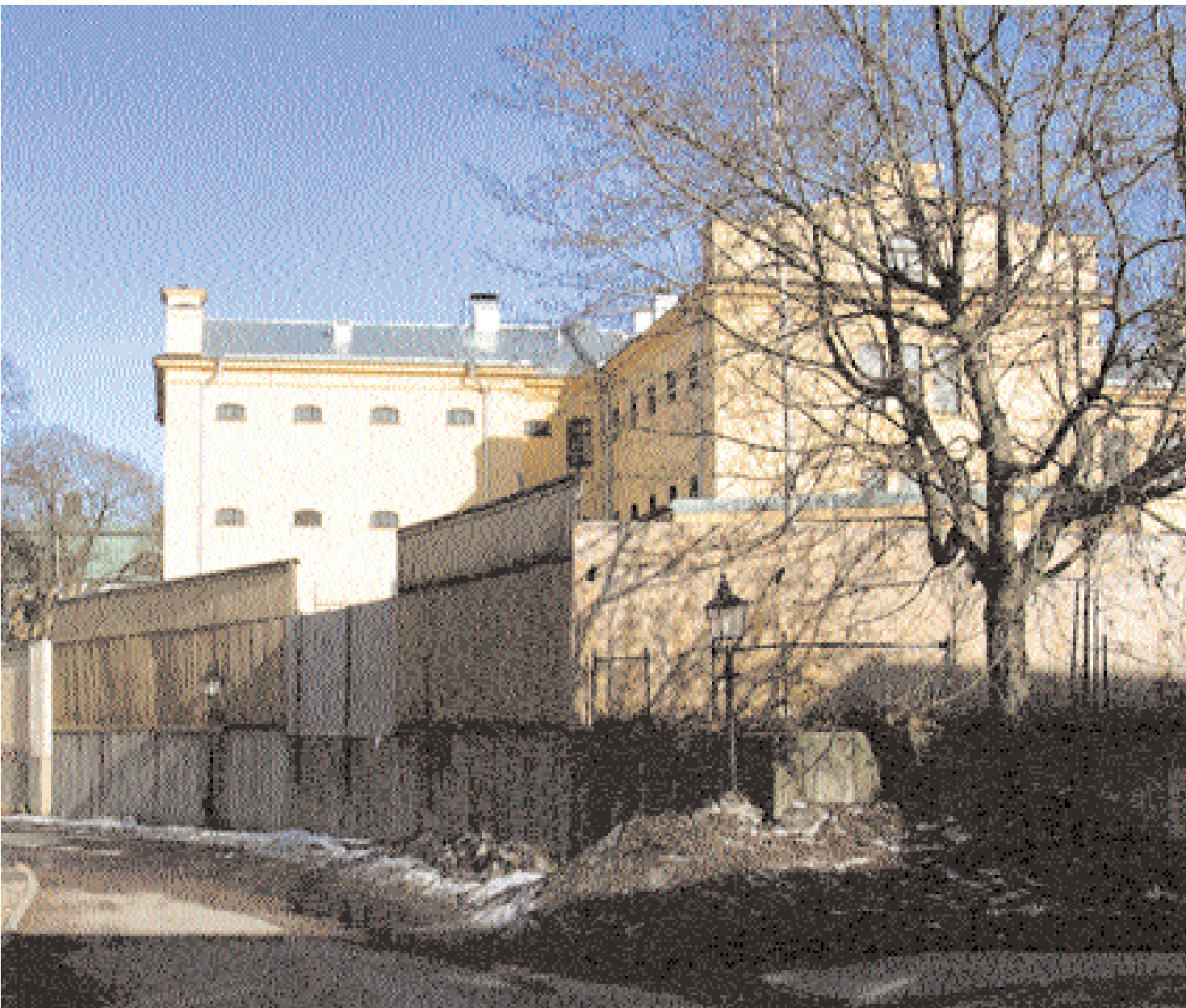

mensamhetsceller där dråpare och yrkestjuvar blandades med småförbrytare, arbetslösa och barn. Gemensamhetsfängelset var en veritabel tjuvskola, där själva straffet stod i centrum och alla tankar om rehabilitering lyste med sin frånvaro. Det var uppenbart för Livijn att något måste göras – och botten för missförhållandena hette cellfängelset och det var denna reform som pläderades för i 'Gula boken'. I ett inledande avsnitt av boken heter det:

«Allt vad man gör i avseende på strafflagarna är blott halvgjort arbete, om man icke tillika sträcker sin omtanke till själva grundvalen: straffanstalternas förbättring. Denna grundsats är i synnerhet tillämplig inom vårt fosterland där fångvården och den korrek-

Bilden med fångarna uppställda på Gävlefängelsets gård är unik. Kameror var ovanliga och av naturliga skäl illa sedda bakom murarna.

Det gamla länsfängelset är nyrenoverat, och det blanka plåttaket och de nyputsade fasaderna lyser i vårsolen. Det höga fängelseplanket hindrade effektivt både insyn och utblickar.

tionella hustukten ännu befinner sig på en särdeles låg samt föga utvecklad ståndpunkt.

Närvarande arbete ämnat att, under pågående riksdag, åtminstone till någon del, belysa dessa viktiga frågor, deklarar sig i fyra kapitel innehållande det första: allmänna åsikter om straff, det andra, penitentiärväsendets uppkomst och successivutveckling, det tredje en jämförelse mellan de båda systemen vilka för närvarande ådraga sig den allmänna uppmärksamheten, och slutligen det fjärde, om penitentiärsystemets tillämpning i Sverige.»

De två system som det syftas på i texten var de två dominerande cellstraffssystemen – Auburn och Philadelphia. Det förstnämnda är uppkallat ef-

ter Auburnfängelset i staten New York och det senare efter Walnut Street Jail och Eastern State Penitentiary, båda i Philadelphia.

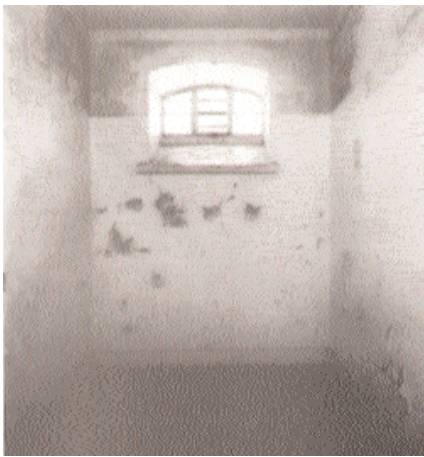
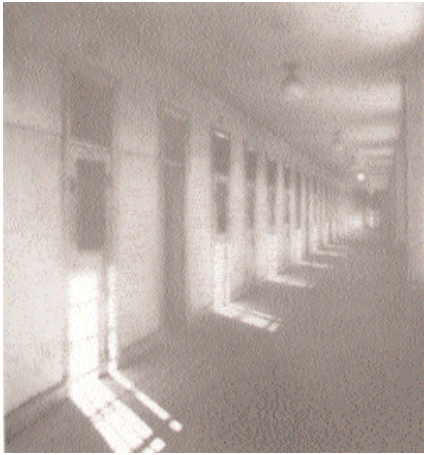
Philadelphiasystemet gick ut på att fångarna skulle hållas strikt isolerade i ensamceller där de vistades hela dygnet med avbrott endast för en kort rastning utomhus. De skulle sysselsättas med hårt arbete och den enda mänskliga kontakten var fängsvakten. Under rastningar och eventuella transporter inom fängelset bar fångarna huvor som dolde ansiktet.

Syftet med systemet var att fången skulle begrunda sina illgärningar och komma till insikt om den smala vägens välsignelser. Därför var det inte minst viktigt att all kontakt med andra brot-

tets riddare omöjliggjordes. För första gången var det inte avskräckningen utan förbättringen av individen som stod i centrum.

«Jag har icke mycket att säga om fängelset under denna tid, ty jag såg eller hörde ingen, ingen såg eller kände mig bland fångarna, ty vi voro alla maskerade då vi skulle gå utom cellen.»

Auburnsystemet innebar att fångarna enbart vistades i sina celler under natten och 'fritiden', medan övrig tid tillbringades i gemensamt arbete under strikt tystnad. Tänk på alla amerikanska filmscener med stenkackande fångar – det är auburnsystemet, som mycket riktigt blev det förhärskande i USA, medan philadelphiasystemet do-

Interiörer från Centralfängelset på Långholmen i Stockholm strax före rivningen 1982.

minerade i Europa. Det bör understrykas att de båda systemen var tänkta för grova brottslingar med långa straff.

Prinsens inlägg i fängenvårdsdebatten, en debatt som i själva verket hade pågått sedan seklets början, gav resultat och riksdagen beslöt i juni 1841 att anslå den för tiden väldiga summan av 1,3 miljoner riksdaler till en stor cellfängelsereform. Reformen var i 'Gula bokens' anda, men man valde att endast använda sig av philadelphiasystemet.

År 1846 blev de tre första cellfängelserna färdiga: de låg i Stockholm, Lin-

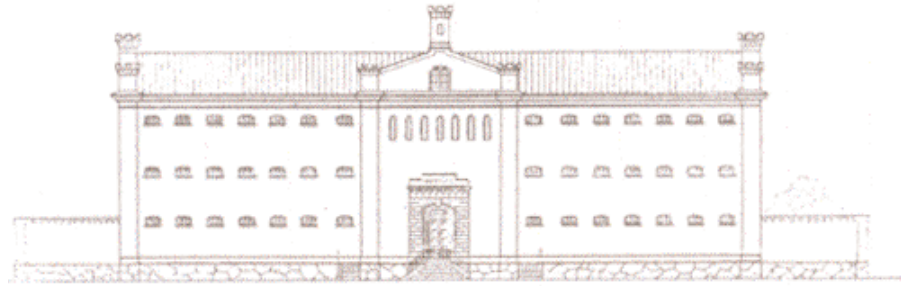

Fig. 1. Fasad. (Det framskjutande midpartiet inrymmer administrationslokaler.)

Fig. 2. Gafvel och det framskjutande midpartiet.

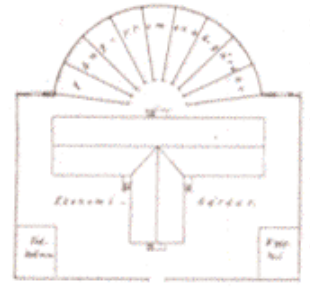
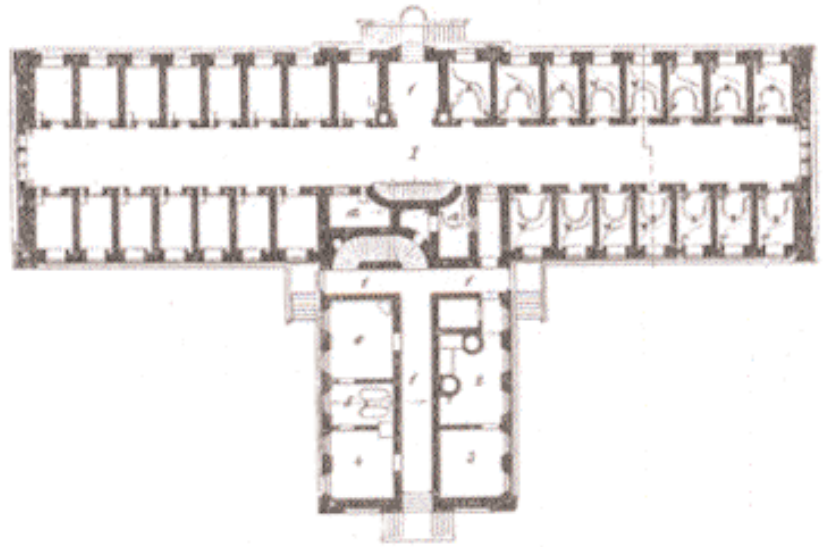

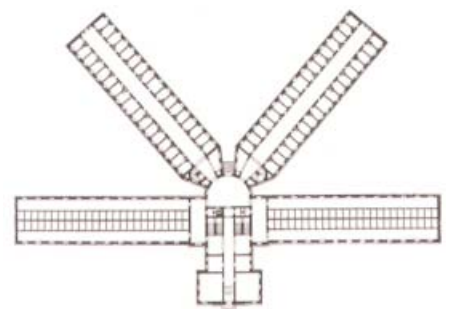
Fig. 3. Situationsplan af fängelset.

Principskiss av svenskt läns cellfängelse ur Nordisk familjeboks andra upplaga, 1908.

köping och Kristianstad (av dessa finns bara Kristianstadsfängelset kvar, Stockholmsfängelset som låg vid Norra Bantorget revs redan 1898). Därefter följde en lång rad av läns cellfängelser och kronohäkten runt om i landet. Länsfängelserna låg i residensstäderna medan kronohäkterna, som var mindre, placerades på andra viktiga orter.

I Sverige kom så småningom det fullt utvecklade cellstraffet att tillämpas så att den dömda satt av den inledande delen av straffet, vanligtvis tre år, i ensamcell för att sedan komma ut

Plan av centralfängelse där philadelphia- och auburnsystemen samlas i samma anläggning.

i gemensamt arbete med andra fångar.

Cellstraffet byggde på en idealistisk och humanitär grund, men i verkligheten blev det en grym straffform. Det handlade om en fullständig isolering i flera år, som psykiskt och fysiskt bröt ned fångarna.

«Cellstraffet är allmänt fruktat bland fångarna. Det är det förskräckligaste straff, som kan drabba en lagdömd förbrytare. Alla bäva härför. Och det är icke så mycket att undra på. Cellstraffet är en sannskyldig tortyr för både kropp och själ. Den beständiga ensamheten och den oavlätliga vistelsen innanför de nakna och kalla stenväggarna gör en formligen sjuk ... Efter hand blir cellfången blek och tänd och usel. Snart är han en i förtid bruten människa, som ingenting har kvar att leva för. Många bli vansinniga och måste som sådana forslas till därhus.» Så skrev en gammal cellfånge i sina memoarer om detta straff.

Från Hjelm till Lindgren

Det var Fångvårdsstyrelsens egen arkitekt som projekterade fängelserna. Under cellfångelseepoken var det fem män som beklädde den posten: Carl Fredrik Hjelm 1844–55, Vilhelm Theodor Ankarsvärd 1855–77, Carl Nestor Söderberg 1877–81, Claës Robert Ljungberg 1881–90 och Gustaf Lindgren från 1890 till sin död 1930.

Av dessa var det de båda förstnämnda som svarade för den stora cellfångelseutbyggnaden vid seklets mitt, medan Lindgren avslutade epoken med några stora anläggningar – Härlanda i Göteborg 1907, rannsakningsfängelset på Kungsholmen i Stockholm 1911 och Centralfängelset i Malmö 1914. Malmöanstalten var för övrigt det sista cellfängelset som byggdes i landet.

Philadelphiasystemet innebar att cellerna förlades längs ytterväggarna på ömse sidor om en ljusgård som gick genom hela byggnadens höjd, och utmed celldörrarna löpte gallerier. Egentligen skulle ett riktigt 'philadelphiafängelse' ha en solfjädersformad plan med en centralvakt i mitten varifrån alla korridorer kunde bevakas enligt den så kallade panoptikonprincipen. Men i Sverige, som inte hade behov av så stora fångelser kom i stället, med ett undantag, två andra typplaner att användas – en större T-formad och

Då renoveringen inleddes var byggnaden i mycket dåligt skick. Alla bjälklag utom de på vinden var angripna av hussvamp och alla invändiga ytor var starkt mögelanlupna.

en rak mindre. Den förra användes för de större länsfängelserna, inalles 18 stycken, medan den senare utnyttjades för kronohäkterna och de mindre länsfängelserna. Skillnaden mellan de två typerna bestod i att den större hade en separat administrations- och bostadsdel, som bildade T:s stapel.

Även exteriörutformningen var standardiserad och strikt funktionspräglad; man kan dock tala om en medveten betoning av massan och tyngden i byggnaderna. De dekorativa inslagen inskränkte sig till en viss ut-

smyckning av entrépartiet och de avslutande gavelpartierna. En viss stilförändring inträdde då Vilhelm Theodor Ankarsvärd efterträdde Carl Fredrik Hjelm som Fångvårdsstyrelsens arkitekt. Den förra arbetade i traditionen från nyklassicismen, medan det i Ankarsvärd's byggnader finns nygotiska drag.

Det stora fängelset

I länsfängelserna och kronohäkterna förvarades i regel bara fångar med strafftid upp till två år, samt rannsak-

Galleri Lätting arrangerar konstutställningar i den nyrenoverade byggnadens bottenvåning. I fonden ser man den nya transport- och handikapphissen.

nings- och bötesfångar. De långtidsdömda däremot inrymdes ännu in på 1870-talet uteslutande i gemensamhetsfångelser. Men under detta decennium infördes cellstraffet även för denna fångkategori och därför byggdes tre centralfångelser – i Stockholm, Göteborg och Malmö.

Det stora centralfängelset på Långholmen byggdes åren 1874–80 efter ritningar av Vilhelm Theodor Ankarsvärd. Det uppfördes med fyra flyglar som utgick radiellt från en centralt pla-

cerad bevakningshall. På så sätt kunde man från en punkt bevaka en stor del av samtliga korridorer – det var den nyss nämnda panoptikonprincipen – och centralanstalten på Långholmen var det enda svenska fångelse som uppfördes fullt ut som ett 'riktigt' fångelse. I anläggningen ingick också en administrationsbyggnad i vars källare de fruktade straffcellerna fanns och högst upp den stora kyrksalen – himmel och helvete.

Centralfängelset var märkligt efter-

som philadelphia- och auburnsystemen förenades i en och samma anläggning. De båda bakre flyglarna var inrättade efter philadelphiasystemet och här tillbringade fångarna den första delen av strafftiden i närmast total isolering under dag och natt, sysselsatta med något arbete. Efter att ha uthärdat celltiden, som i värsta fall kunde vara i närmare fyra år, överflyttades de till 'gemenskapen' i de båda främre flyglarna. Dessa var inredda med insides celler, efter auburnsystemet, och som

Väggar och snickerier har återfått sin ursprungliga färgsättning. Glaspartiet som varit dolt under spånplattor är åter framtaget.

Nya vindar

Den 1 juli 1946 trädde en ny verkställighetslag i kraft, som bland annat innebar att cellstraffet avskaffades och att de intagna fick röra sig fritt i fängelset på 'fritiden'. Men de gamla fängelserna var inte byggda för en sådan ordning, de yttre murarna var tämligen låga och personalen underdimensionerad. Till råga på allt blev fängelserna vid den här tiden överbefolkade och ibland kunde tre man ligga i en cell som mätte 2x3 meter. Värst var det på Långholmen där 700 interner skulle pressas in i gamla 'Centralen', som egentligen bara hade plats för 430. Det säger sig självt att förhållandena under de här omständigheterna blev ohållbara och 'tjyvarna' kunde ta sig rätt stora friheter – till och med själva 'Friheten'. Fångvårdschefen Torsten Eriksson skriver i sina memoarer om inspektionsresor han gjorde i samband med genomförandet

efter 100 år. Omständigheterna medförde dock att det skulle dröja mycket länge än innan de gamla cellfängelserna helt ersattes av nya anläggningar. Långholmen lades inte ned definitivt förrän 1975 och landsortsfängelserna användes betydligt längre – några är för övrigt fortfarande i bruk.

Det lilla fängelset

I Gävle ligger det gamla fängelset på Söder alldeles intill slottet, i själva verket är det uppfört på en avstyckad del av slottsträdgården.

Det togs i bruk den 1 juli 1847, som ett av de första av sitt slag i landet. Fängelset, som uppfördes i tre våningar efter den T-formade planen, ritades av Carl Fredrik Hjelm. Det innehöll 66 ljusa celler och 3 mörka, samt administrationsdelen med bland annat kök, kontorslokaler, direktörsbostad och tingssal. Uppvärmningen sköttes från en värmeanläggning i källaren och spreds genom murade kanaler horisontellt och vertikalt i byggnaden – alltså golvvärme. På fängelsegården fanns trädgårdsland som sköttes av fångarna.

Själva cellbyggnaden var inrättad på gånge sätt med celler utmed yttermurarna och med gallerier runt ett öppet ljusschakt. Cellerna placerades förskjutna så att det skulle vara omöjligt att se in i en cell från en annan om två dörrar råkade öppnas samtidigt.

Cellerna som mäter cirka 2x3 meter var 'möblerade' med ett väggfast skåp, en väggfast pall, en spottkopp och en 'toalettstol'. Natten fick fången ursprungligen tillbringa i en hängmatta, som dock senare byttes ut mot en säng som dagtid förvandlades till ett arbetsbord. Dagsljusbelysningen kom från ett litet stickbågigt fönster som var placerat så högt att fången inte skulle kunna titta ut, vilket var förbjudet. Till yttermera visso var det också förbjudet att avlägsna dammet som samlades på den sluttande fönsterbänken, för att vakterna skulle kunna kontrollera att innevånaren ändå inte försökt att praktisera sig upp till fönstret. Så var det på alla fängelser.

Fängelset tillbyggdes åren 1884–85 med en flygel i norr, efter ritningar av Fångvårdsstyrelsens arkitekt Claës Robert Ljungberg, och fick då ytterligare 29 platser. Under 1900-talet tillkom en

Mellanvåningen disponeras av Föreningen Fängelsemuseet i Gävle. Här finns utställningar och celler som återställts till olika tidsepoker.

de endast var avsedda att sova i mätte de inte mer än något över tre kvadratmeter. Dagarna tillbringades med gemensamt arbete.

Det unika Centralfängelset på Långholmen revs av klåfingrighet eller illvilja på våren 1982, under förevändning att en fotbollsplan skulle anläggas på platsen. Fotbollsplanen lyser fortfarande med sin frånvaro och för att använda professor Bengt O. H. Johanssons ord var rivningen inget annat än ett lustmord på en byggnad.

av verkställighetsreformen:

«Långholmen vistades jag på i några dagar. Där rådde ett fullständigt pandemium. I en avdelning med nittio celler fanns på grund av överbeläggningen över hundra fångar. De gick omkring helt som de ville. Få arbetade. Nere vid ingångsdörren stod de tjänstgörande två vaktkonstaplarna som absolut vägrade att gå in bland fångarna.»

Så småningom lugnade det väl ned sig, men det stod nu klart att de gamla cellfängelserna hade spelat ut sin roll

gymnastiksal och en verkstadsbyggnad.

Fängelsegården användes dock inte bara för hortikulturella syften, utan det fanns dystrare inslag. I Sverige avskaffades dödsstraffet först 1921, men den sista avrättningen i landet ägde rum på Långholmen klockan 8.08 den 23 november 1910, då Johan Alfred Andersson Anders huvud föll för giljotinens bila, utlöst av Sveriges siste skarprättare – Anders Gustaf Dalman.

I Gävleborgs län ägde den sista avrättningen rum betydligt tidigare, nämligen den 17 mars 1893. Då fördes Alftamördaren Per Johan Petterson ut till schavotten som hade byggts upp av femton tvåtumsplank på den östra delen av Gävlefängelsets gård. Där väntade skarprättare Dalman i guldgalonerad uniform och med yxan dold bakom ryggen.

År 1913 beslöts att fängelset i Gävle skulle ta emot unga manliga fångar från hela riket. Många av dem hade begränsade läs- och skrivkunskaper och därför startades skolverksamhet i fängelset, ett exempel som sedan följdes vid de stora centralfängelserna och vid straffängelset i Uppsala.

Under en period var Gävlefängelset interneringsanstalt, alltså hemvist för fångar med straff som inte var tidsbestämda. Interneringsstraffet utmönstrades 1981. På 1970-talet bedrevs i Gävle en försöksverksamhet med det «modifierade terapeutiska samhället», vilket innebar att de intagna hade ett stort inflytande i allt vad som rörde verksamheten på anstalten.

Under 1930-talet förstörades här, som på andra svenska fängelser, de flesta av de ursprungliga små cellfönstren så att det nu blev möjligt att se ut om man ansträngde sig.

I samband med att den nya verkstälighetslagen trädde i kraft 1946 lades galleriöppningarna igen, på samma sätt som på andra fängelser i landet. Detta dels för att ingen skulle kunna kasta sig ned genom schaktet nu när man kunde röra sig fritt i fängelset, dels för att man behövde de nytillkomna utrymmena som matsalar och dagrum.

Byggnadsminne

Det gamla cellfängelset i Gävle, som i folkmun kallas Hotell Hamilton efter landshövdingen Hugo Hamilton som givit namn åt gatan där fängelset ligger,

Kulturföreningen Lättings är huvudhyresgäst i det forna fängelset. Verksamheten är indelad i ett femtontal avdelningar med tyngdpunkten lagd på olika kulturaktiviteter som musik, hantverk och teater. Kafé Lätting på bottenvåningen i mellandelen har blivit en mötesplats och samlingspunkt för verksamheten i huset.

stängdes 1986. Kommunen övertog fängelset den 1 juli samma år och nu följde en lång och tidvis stormig debatt om fängelsets vara eller icke vara. Kommunen och dess bostadsföretag ville helst riva och bebygga tomten med bostäder medan andra krafter, med länsstyrelsen i spetsen, ville bevara den gamla anläggningen.

Det hela slutade med att fängelsebyggnaden med omgivande mur 1998 förklarades som byggnadsminne mot ägarens vilja, och i samband med det inlöste staten genom Riksantikvarieämbetet fastigheten. Fängelset i Gävle är den första byggnad som inlösts av staten till följd av en byggnadsminnesförklaring. Följande år fick Statens fas-

tighetsverk i uppdrag av ämbetet att förvalta och rusta upp byggnaden, som var illa förfallen. Upprustningen av huset började år 2000 med att tak och fasader renoverades. Samtidigt gjordes invändiga undersökningar som visade att huset var allvarligt angripet av hus-svamp och mögel. Under 2001 avslutades de utvändiga arbetena och samtidigt pågick saneringen av svamp och mögel. Projekteringen för hyresgäst Anpassning och för installationer påbörjades också under detta år. Förra året fullföljdes sanerings-, installations- och ombyggnadsarbetena och i år har det utförts invändiga kompletteringsarbeten, som omfattar bland annat måleri och smide. Även marken och fängelsemuren kommer att restaureras i år.

Renoveringsarbetena innebar bland annat att taken skivtäcktes med förzinkad stålplåt med tvärfalsar i samma nivå och att alla fasader putsades med ny slät kalkputs som avfärgades med traditionell kalkfärg. Fönsternickerier samt plåtdetaljer och smide målades med linoljefärg.

Invändigt strävade man efter att återställa fängelsets äldre utseende, samtidigt som säkerhets- och tillgänglighetskrav, liksom hyresgästens behov, tillfredsställdes. I huvuddelen av huset behölls den gamla cellindelningen och på våning en trappa togs gallerierna upp på nytt och fick nyttillverkade räcken och galler. Bland nyttillskotten märks ett kafé på bottenvåningen i den tillbyggda delen från 1885; dessutom har huset fått två hissar. Vid renoveringen putsades väggar och tak med kalkbruk och målningsarbetena utfördes med traditionella material och pigment.

Kulturföreningen Lättings, som flyttade in i januari 2003, är huvudhyresgäst i fängelset. Föreningen startade 1988 med syfte att bredda kulturutbudet i Gävle. Lättings, som har 700 medlemmar, består i dag av Club Lätting med musikverksamhet, det ideella Galleri Lätting och träffpunkten Kafé Lätting.

Kulturföreningen driver också Projekt Lätting, som namnet till trots är ett sysselsättningsprojekt för arbetslösa, där man vill uppmuntra utbildning och individens egna val. Lättings erbjuder sysselsättning åt 130 personer varje halvår, verksamheten är indelad i ett femtontal avdelningar och tyngdpunkten vilar på kultur i olika former, exempelvis teater, målning, musik, sömnad och stensliperi. I flertalet av verksamheterna ingår att arbeta med barngrupper. Huvuddelen av fängelset är således ägnad åt denna verksamhet.

Tio celler på våning en trappa och sju straff- och arbetsceller i källaren disponeras dock av fängelsemuseet – Hotell Hamilton. Det är en utveckling av det museum som sedan tidigare har funnits i det gamla slottshäktet från 1730-talet, och som skapades av kriminalvårdsinspektör Birger Lindroos. Museet drivs av Föreningen Fängelsemuseet i Gävle.

I de tio cellerna på B-botten byggs nu, under ledning av Katarina Kallings Nilsson, en utställning ska belysa såväl Gävlefängelset och dess historia som brott och straff i ett vidare perspektiv. De blivande utställningarna bygger till stor del på det material som Birger Lindroos samlade in under drygt två decennier. ■

Staffan Nilsson;

Fil.dr i konstvetenskap, byggnadsantikvarie

Fängelset med muren mot Hamiltongatan.

Klosterkyrkan med sin gråblå kalkstensfasad skymtar från Örtagården genom parkens träd.

Birgittas trädgård återuppstår

Vadstena klosterträdgård ligger i kärnan av den medeltida staden. Den är omgiven av Munkklostret, Klosterkyrkan med sin park, den Gamla Teatern, Pilgrimscentrum och tegelmuren mot Klostergatan. Birgittinerklostret med gästhem ligger i grannskapet och Vättern slår sina vågor mot stranden och kyler luften även sommartid.

I kungapalatset, som blev nunnekloster och där nu Sancta Birgitta klostermuseum finns, bodde kung Magnus och drottning Blanka. Drottningens rådgivare – magistra – hette Birgitta Birgersdotter, troligen född år 1303. Hon var gift med lagmannen Ulf Gudmarsson och de bodde med sina åtta barn på Ulfåsa vid sjön Boren några mil norrut. Det äldsta barnet föddes 1319 och det yngsta omkring 1337.

År 1341 gjorde Birgitta och Ulf en pilgrimsresa till Santiago de Compostela i Spanien. Strax efter hemkomsten insjuknade Ulf. Han vårdades hos cisterciensermunkarna i Alvastra kloster där han dog 1344. År 1349 begav sig Birgitta till Rom genom ett Europa härjat av digerdöden, för att få påvens tillstånd att grunda en klosterorden i Vadstena. I år firas 700-årsjubileet av hennes födelse.

Trots meningsskiljaktigheter mellan kungaparet och Birgitta testamenterade de sin privatägda Vadstena kungsgård, som inkluderade palatset, till henne för ett blivande kloster. Testamentet utfärdades på Lödöse slott den 1 maj 1346. År 1384 var klostret så pass klart att det kunde invigas.

Den medeltida klosterträdgården

Först år 1370 godkände påven Urban v Birgittas ordensregel. Året innan hade hon skickat hem sin väpnare i Rom, Johan Päterson, för att han skulle hjälpa till att låta uppföra nödvändiga hus och anlägga en trädgård för munkarna och nunnorna efter hennes planer. Päter-

I år firas 700-årsminnet av den heliga Birgittas födelse. Särskilt i Vadstena, där Birgitta 1370 instiftade sin klosterorden, har intresset varit stort. Fastighetsverket upplåter en del av den gamla munkträdgården till Sällskapet Örtagårdens Vänner som här återskapat en vision av Birgittas klosterträdgård.

son, ansedd som Sveriges förste trädgårdsmästare, reste inte tomhänt genom Europa. I bagaget hade han troligen ett flertal växter som bergamotter, valnöt, mullbär, äkta kastanj och en äldre typ av krikon samt örter, som han planterade i Vadstenajorden.

Kung Erik av Pommern och hans drottning Filippa hade ett hus i närheten. Det brann ner till grunden år 1423. Paret skänkte sin mark till klostret för att nunnorna skulle kunna utöka fruktträdgården men dessa valde att anlägga en krydd- och kålgård. Där odlade nunnorna växter för sitt kök, till

medicin och till de många altarnas prydnad. Här fanns även en gräsgård (som en blomsteräng) där nunnorna lär ha anammat Birgittas råd, att vandra ut och andas frisk luft.

Munkarnas trädgård låg söder om Klosterkyrkan och den hade en liknande växtindelning som nunnornas. Här planterade Johan Päterson en fruktträdgård med träden som han fört hem. Denna trädgård skadades av en brand år 1478. Resterna av den flyttades söderut år 1506 och området närmast Klosterkyrkan blev då munkarnas gräsgård.

Reformationen kom och klosteregendomen drogs in till staten. Bröderna lämnade klostret år 1550 och den sista systemen år 1595. Men trädgården fick en nådatid – hertig Karl beordrade nunnan Katarina Johansdotter att stanna kvar och sköta trädgården efter klostrets stängning år 1595. Det gjorde hon till år 1605. Därefter gick klosterområdet skiftande öden till mötes, både som statlig och privat egendom.

Olika öden

Under en stor del av 1800-talet var Munkträdgården i privat ägo. I början av 1900-talet lyckades staten köpa tillbaka området, som då var i dåligt skick. I den av Carl M. Kjellberg 1917 utgivna beskrivningen över *Vadstena i forntid och nutid* heter det om klosterträdgårdens senare öden: «Munkträdgården förblev odelad sedan klostertiden och uppläts enligt Kungl. Bref af 26/2 1640 till krigsmanshusets behof samt tillhörde detta till dess upphäfvande. En del tillföll sedan kurhuset som trädgård och en annan del utarrenderades 6/11 1821 till kronoinspektoren O. Regnstrand, som 26/1 1849 tillbytte sig af kronan denna del af munkträdgården med omgivande stenmur utgörande 2 tunnland och 13 1/2 kappland, mot jord i Tycklinge. Denna del har för något år sedan genom riksdagens mellankomst

Väster om kyrkan finns arkeologiska lämningar av klosteranläggningen. Klostret invigdes 1384 och var ett dubbelkloster med både munkar och nunnor.

återköpts av staten, hvarigenom hela munkträdgården åter kommit i kronans händer, hvilket är mycket tillfredsställande ... »

Professor Nils Sylvén besökte Vadstena 1918 och skrev i *Sveriges natur*: «För den, som vid tiden närmast efter statens återbekommande av munkträdgården i dess helhet, besökte klosterträdgården, måste det dock vara långt ifrån tillfredsställande att se, huru mycken vanvårdnad, som under årens lopp utövats inom densamma. Den

norra hälften av trädgården, den del som mest kunde giva intryck av gammal klosterträdgård, hade vanställts av en därstädes uppförd hönsgård; då hönsen synbarligen allt för fritt fått disponera snart sagt hela trädgårdsområdet, hade – särskilt närmast hönsgården – de med gamla klosterväxter ännu inmängda gräsmattorna blivit fläckvis mer eller mindre förstörda. Den södra och större delen av trädgården var – tydligen sedan länge – omärandad till en föga vårdad, allt annat

än estetiskt tilltalande köksträdgård.»

Sylvéns besök var föranlett av att Svenska Medicinalstyrelsen från och med år 1918 arrenderade klosterträdgården med avsikt att odla medicinalväxter. Men man tänkte även plöja upp gräsmattorna, som innehöll klosterväxter för att 'rädda' dem från att kvävas av ogräs samt gallra och tukta i trädgården. Då protesterade naturvänner i Vadstena genom att ta kontakt med Svenska Medicinalväxtstyrelsen, Svenska Naturskyddsföreningen och

För ganska precis 20 år sedan började klosterträdgården i Vadstena återuppväckas. «Det himmelska paradiset förgård» brukade initiativtagaren örtagårdsmästaren Rolf Erixson kalla trädgården.

Kungapalatset från 1200-talet uppläts av kung Magnus och drottning Blanka till Birgitta och hennes klosterorden.

Riksantikvarieämbetet för att stoppa projektet i Munkträdgården. Detta resulterade i att medicinalväxtepokan blev kort.

Nutiden

Den nutida Vadstena klosterträdgård finns på en del av området. Låt oss gå innanför dess grönmålade trägrind våren/sommaren 2003! Den 23 april gör jag årets första besök i Vadstena klosterträdgård. Klosterliljorna (*Leucojum vernum*) bildar en ljuvlig matta i

Munkträdgården med sina knotiga äppelträd och växtrelikter gränsar till Örtagårdens södra sida.

Munkträdgården. Här ska snart hålnunneört (*Corydalis cava*) och vildtulpan (*Tulipa silvestris*) också blomma tillsammans med vårlök.

Solen lyser men Vätterns vatten kyler luften. Det är nästan på dagen 20 år sedan som Johan Pätersons efterträdare, örtagårdsmästaren Rolf Erixson och hans medarbetare trädgårdsmästaren Reinhold Sjödén, här 'återuppväckte' klostrets oas. Det förunnades Rolf Erixson att vara örtagårdsmästare här till sin död vintern 1999.

- Välkommen in i det himmelska paradiset förgård! brukade denne entusiastiske botaniker, biologilärare och skicklige fotograf hälsa besökare. Efter många års arbete med växterna vid Alvastra kloster och studier av tillgänglig litteratur i ämnet, menade Rolf Erixson att en 'levande' klosterträdgård absolut måste finnas i Vadstena. Denna medeltida stad hade ju kanske Sveriges rikligaste förekomst av växtrelikter från klostertid, som den nämnda klosterliljan, vildtulpanen, hålnunneörten samt ramslök, som här kallas Sankta Britas lök, (*Allium ursinum*), akleja (*Aquilegia vulgaris*), aftonstjärna (*Ornithogalum nutans*), krollilja (*Lilium martagon*), spansk körvel (*Myrrhis odorata*) och kungsljus (*Verbascum thapsus*). Men väntan på en örtagård blev lång - 17 år! År 1982 fick Rolf Erixson tillstånd att sätta igång. Birgitta fick vänta 20 år på påven Urban v:s beslut om hennes ordensregel! Rolf hade brevväxlat flitigt med berörda instanser. Dåvarande Kungliga Byggnadsstyrelsens sakkunniga skulle övertygas liksom Riksantikvarieämbetets. Vadstena kommun ville också ha ett ord med i laget.

Återskapandet

Klosterträdgården växte fram under odlingsåsongen 1982-83. Efter ett intensivt planeringsarbete satte Rolf Erixsons praktiske följeslagare, den 20 år äldre Reinhold Sjödén, spadar och maskiner i jorden. Det innebar mycket grovjobb. Kommunen bistod honom med traktor under en dag.

- Rolf ringde mig en dag och sade att nu måste jag hjälpa honom med örtagården. Jag hade fått hans fråga många gånger under årens lopp så jag var förberedd. Vi satte igång och det gick vägen.

- Vi drev upp plantor och tiggde växter från andra örtagårdar. Vi köpte något lite. Rolf skaffade också frön som jag sådde, berättar Reinhold Sjödén om pionjärtiden då vi träffas i hans hem i Motala i sommartid.

Ett område sydöst om Munkklostret hade blivit dem tilldelat. En cirka 2 000 kvadratmeter stor igenväxt klostermark skulle omvandlas till en tidstrogen klosterträdgård. 10 000 kronor hade anslagits från kommunen till detta arbete. Rolf och Reinhold kallade sig för tiggarmunkar!

Gräsgården - en plats för avkoppling och eftertanke.

- Jag utförde det praktiska arbetet. Rolf hade skolan. Han kom ner under rasterna.

- Vi var aldrig ovänner under de 15 år vi arbetade ihop. Jo, vi hade diskussioner om bredden på grusgångarna. Jag ville att vi skulle göra dem så breda att man kunde ta sig fram där med rullstol. Så blev det, konstaterar Reinhold Sjödén.

Jorden ångade varm och doftande när den vändgrävdes den där första våren och klosterliljorna blommade redan i mars månad. Intresset för klosterträdgården växte bland allmänheten. Några hjälpte till, bland dem Åke Gustavsson, som blev biträdande örtagårdsmästare och ordinarie under tre år efter Rolfs död. Efter något år kom Rolf på idén att de skulle bilda Sällskapet Örtagårdens Vänner, som en intresseförening. Den lockade många medlemmar, som också kom att delta i skötseln av trädgården.

- Det var roligt med allt arbete, an-

nars hade jag inte gjort det. Örtagården var mitt största intresse, så länge krafterna räckte. Jag är 95 år fyllda, säger Reinhold Sjödén.

Omfattningen

Vadstena klosterträdgård inrymmer de tre enheter som Birgitta föreskrev i sin klosterplan: Fruktträdgården, Krydd- och örtagården och Gräsgården. Gräsgården är en gräsmatta med en Robinia omgiven av en rundbänk. Som en svensk äng! Kanske ville Birgitta ha med den i sin klosterträdgård därför att

hon själv upplevt ängens skönhet? Hon var fäst vid den orörda naturen och som liten flicka hade hon sprungit i hagarna kring Finsta och senare hos sin moster på Aspanäs gård vid sjön Sommen.

I sina klosterregler skrev hon: «Den som vill må gå i gräsgården för färskare vaders skull och till sin lekamens lätelse.» Frisk luft och motion! Så skönt!

De olika avdelningarna i den nutida klosterträdgården bär namn som Örtagården, Lustgården, Gifthörnan, Surhålan, Rosariet, Skogsbrynet och Munkträdgården.

En måbärshäck omger Krydd- och örtagården med sina 64 strikta kvarter efter medeltida förebild. Rolf valde måbär med tanke på Birgittas ord att välja växter «som marken bär där du bor». Måbär ärildväxande och mycket hårdig. Den grönskar från tidig vår och faller sina blad sent på hösten och är därmed nästan städsegrön. Här är den vackert klippt. Här finns såväl

Vadstenarosen, *Rosa vadstenensis*.

kryddiga som läkande och giftiga örter. I långrabatterna bildar isop- och lavendelhäckar blommande och doftande inramningar. I dessa rabatter finns de högväxande växterna som libbsticka, vallört, liljor och iris.

Nu är det Karl Gustafsson, pensionerad socionom och trädgårdsamatör, som är utsedd av Sällskapet Örtagårdens Vänner att ett år framöver vara örtagårdsmästare. Ett hedersuppdrag anser han om detta arbete med litet arvode. Han ämnar under sin tid försöka att göra så gott han kan med att hålla ordning på kryddkvarter, rabatter och guidningar tillsammans med medlemmarna i sällskapet.

Den 23 april konstaterar Kalle och jag att det mesta tycks ha klarat vinterns köld. Vid grinden ska i sommartid doften från svensk kaprifol och alpklematis möta besökaren.

Pestskråp sticker upp sin rödlila blomma ur den bara marken i Surhålan där den gör sällskap med pors och skvattram. Här vill växterna ha vått runt fötterna! Snart ska ramslök, iris, älggräs, smörboll, liljekonvaljer, tibast och tränjon trängas om utrymmet.

Några fruktträd är planterade intill grusgången och det faluröda trästaketet mot Munkträdgården. Kalle påstår att Åkeröäpplena blir stora som fotbollar!

Vi följer Munkstigen från Surhålan till Skogsbrynet med silvergran, rönne, oxel, hägg, hagtorn och ängens gullvi-

vor och sippor. När vi rundat måbärsäckens ena kortsida är vi inne hos kryddorna och örterna.

Örtagårdsdagen

Den 20 juli är det Örtagårdsdag i klosterträdgården. Sällskapet Örtagårdens Vänner firar enligt tradition både grönskan och Sankta Birgittas dödsdag. Det är mycket folk under fruktträdskronorna och bland plant- och diverseförsäljare. Många strosar runt i Rosariet hos gammelrosorna med sina blekrosa och klarröda blommor: jungfruodnad (*Rosa alba Maidens blush*), vadstenarosen (*Rosa vadstenensis*) och apotekarerosen (*Rosa gallica*).

Här finns exemplar av Birgittarosen (*Rosa rubiginosa*), också kallad äppeltröttnet, starkt rosablommande, men nu redan överblomnad, och med ett bladverk som doftar äpple. Rosen växer i hagmarkerna längs den gamla pilgrimsvägen Ulfåsa–Vadstena. Då borde väl Birgitta ha sett den där? Reinhold Sjödén och Åke Gustavsson hämtade detta exemplar i nämnda marker och med markägarens tillstånd. Tala om historiens fläktar genom en växt!

Nu doftar och blommar det mesta i Örtagården, som salvior, johannesört, vinruta, vänderot, mästerrot, kvanne, persilja, dill och andra livsgoda kryddor och örter.

Carl von Linné upplyser om mästerrotens förträfflighet i sin *Örtabok*: «Mästerört ty hon är en Mästare att hielpa en swag man i sadelen igän. Manstro, ty många hafwa satt sin tro på att hon kunat hulpet dem, hwilket hon och har gjort, icke allenast up i sadelen

Murgrönan klänger över den medeltida klostermuren.

igen utan och anat mycket, emådan hon är en ibland dhe siu nyttige örter eller rötter.»

Kvanne (*Angelica archangelica*) användes av samerna som en vårens första grönsak och tuggad mot skörbjugg. Den ansågs vara änglasänd mot pest och magsjuka, därav namnet. Den vandrade söderut i Europa till motsats mot flertalet andra örter som kom från söder till norr.

Sankta Britaäpplet

Kanske är det nödvändigt att trästaketet skiljer klosterträdgården från Munkträdgården eftersom marken därinne med alla växtrelikter inte bör trampas ner. Det går ju att se de gamla knotiga fruktträden och blommorna ändå! Där finns också ett ungt äppelträd, Sankta Brita, planterat hösten 1992 och framtaget på dåvarande Statens Trädgårdsförsöks fruktavdelning i Alnarp under ledning av professor Ingevald Fernqvist. Enligt uppgift är den en god höstfrukt och lämplig för fritidsodling.

Jag går vidare bland blomstren och står åter vid Lustgårdens rabatt. Här kan man alltså finna blommor som förr lyste utmed stengrunderna: lavendel, iris, pioner, rudbeckior, liljor av flera slag, praktlysing, prästkragar, förgätmigej, läkebetonikor, lupiner och malvor.

Rolf Erixson talade sig varm för att de som renoverar gamla torp och mangårdsbyggnader skulle tänka på trädgårdarna också. Mina malvor lyser rosavackra hela sommaren. Men man kan inte lämna 'mormorsrabatten' åt sitt öde. Det gäller att gallra och hålla efter växterna så att ingen tar överhanden. En fin tradition bland odlare är att dela med sig av plantor och fröer till vänner.

Även om flertalet växter som nämnts under rundvandringarna i klosterträdgården får anses härdiga, händer det att någon dör och måste ersättas. En trädgård är levande kultur!

Jag vandrar ut ur klosterträdgården genom vändkorset, som är ett enkelt tråkors som snurras runt. En trågrind in och ett vändkors ut. Däremellan en skön oas.

Ha inte bråttom därinne! ■

Monnica Söderberg;
Frilansjournalist

Invid en av Lustgårdens gångar står konstnären Thorwald Alefs lilla granitskulptur Örtagårdsmästaren från 1925 som en hyllning till Johan Päterson och hans sentida efterföljare.

"Trandans".

Trandans i Santiago

Josefina Nordmark, MAF Arkitektkontor, Luleå vann med sitt förslag «Trandans» Fastighetsverkets arkitekttävling om ett nytt ambassadresidens i Santiago de Chile.

Tävlingen som var öppen för arkitekter yngre än 40 år lockade 99 arkitektkontor att delta.

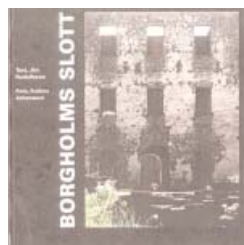
Förslaget representerar en utveckling av svensk arkitekturtradition som med enkla uttryck, medveten ljusföring och materialval skapar miljöer som är väl anpassade till platsens förutsättningar. Det fyller även de krav som ställs i Fastighetsverkets policy för arkitektur för utrikes representationslokaler. Juryn motiverar sin bedömning med att: «Förslaget visar en intressant gestaltningsidé som ger en värld av upplevelser och som förstår de små gesterna. Förhållningssättet har resulterat i en byggnad som är naturligt elegant och som med en lätthet vill ta emot besökaren med öppna famnen. Entréplatsen känns mycket välkommande och är en väl utformad mottagningsplats från vilken besökaren lätt kan ledas ut i trädgården eller in i byggnaden.»

Josefina Nordmark.

Slottet vid Kalmarsund

I en nyutkommen bok om Borgholms slott berättar Jan Rudolfsson till Anders Johanssons bilder om slottets historia från forntiden fram till den stora satsning som Fastighetsverket inlett på slottet i år. Det aldrig fullbordade slottet brann 1806 och har stått som romantisk ruin på landborgen vid Kalmarsund sedan dess. Anders Johansson skriver i förordet till boken: «Egentligen upphör en ruin att vara en ruin så snart man börjar underhålla den och hindra

den från att sjunka ännu djupare ner i naturen. Den har då åter fått rangen av byggnadsverk och det är mot den bakgrunden naturligt att Borgholms slottsruin heter Borgholms slott. Trots allt är mer än 4 000 kvadratmeter under tak och en mängd aktiviteter pågår där under en stor del av året.»

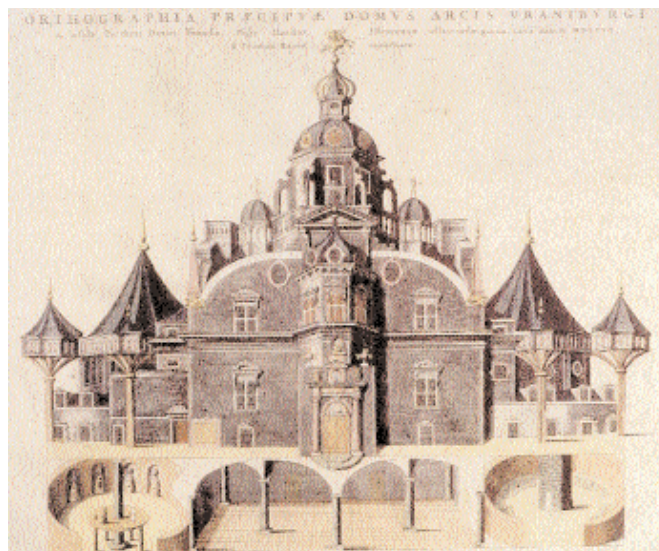
Boken om Borgholms slott finns att köpa i bokhandeln.

Trängsel på Ven

I sommar har fler turister än någonsin besökt Tycho Brahemuseet på Ven. Bara i juli räknade anläggningen med långt över 10 000 besökare. Det är den högsta noteringen någonsin under en enskild månad och motsvarar det antal besökare som museet tidigare hade under en hel säsong.

Fastighetsverket tog över förvaltningen av Tycho Braheminnena på Ven i januari 2001 och anläggningen drivs i samarbete med Landskrona kulturförvaltning. Tycho Brahe föddes 1546 på Knutstorps slott i Skåne. Han blev en av sin samtids främsta astronomer och fick ön Ven i förläning av danske kungen. Här byggde han sitt observatorium Uranienborg, omgivet av en renässanssträdgård. På området finns i dag Brahes underjordiska observatorium Stjärneborg, en rekonstruerad renässanssträdgård, ett litet museum och ett nytt kafé.

Uranienborg – Brahes observatorium på Ven.

NOTISER

«På lösan grund»

Fastighetsverkets huvudkontor, som sedan 1994 funnits i Södra Bancohuset vid Järntorget i Stockholm, flyttade i augusti till nya tillfälliga lokaler eftersom huset ska renoveras och grundförstärkas. Den nya besöksadressen är Packhusgränd 7 och ligger bara ett par kvarter från den gamla adressen. Huvudkontoret räknar med att kunna flytta tillbaka till Södra Bancohuset under år 2005.

Bancohuset är, liksom många av fastigheterna utmed Skeppsbron, grundlagt med ena delen på fast mark och andra delen på de utfyllnadsmassor och det avskräde som sedan tidig medeltid dumpats i sjön för att öka Gamla stans yta. Med tiden har det medfört att den del som legat på de lösa massorna närmast Skeppsbron sjunkit alltmer, med svåra sättningsskador som följd. Detta är ett problem som drabbat alla kvarter mellan Österlånggatan och Skeppsbron och även Stockholms slott. Många fastigheter är redan grundförstärkta, och att något även måste göras med Bancohuset har stått klart sedan länge.

Då man nu kommer att gräva och borra i marken under huset finns chansen att man träffar på spår av Bancohusets föregångare på tomten. Här vid Järntorget låg sedan medeltiden stadens våghus, senare kallad järnvägen. Det senaste av de våghus som stått

Södra Bancohuset.

på platsen började uppföras vid slutet av 1500-talet och stod färdigt 1603. Av det våghuset finns det redan mycket tydliga spår i Bancohusets källare. Inmurade över två källardörrar strax innanför husets Skeppsbroentré hittar vi två bemålade stentavlor med förgylld krona och året 1603.

Tavlorna prydde från början våghusets gavelspetsar och togs uppenbarligen tillvara då huset revs för att Bancohuset skulle kunna byggas ut på 1730-talet.

Stockholmsforskaren F. U. Wrangel berättar i sin bok *Stockholmiana* från 1900-talets början om våghuset och sten-

tavlorna: «Enligt räkenskaper i stadens arkiv var våghuset så pass färdigt, att under räkenskapsåret 1602–03 uppsattes flöjel och knoppar på tornet. De förgylldes samma år, då äfven Erik stenhuggare 'uthuggit en sten och huggit hål igenom honom'; denna sten var uppsatt 'öfverst på gavveln på nya våghuset vid Järntorget'. De tvenne kronorna höggos af mästern Hans stenhuggare.

Under räkenskapsåret 1604–05 inköptes 'fint målar-guld till Cronorna på våghuset, till flöjlarna samt knopparna och till solen' som förgylldes. Samtidigt inköptes 'himmelsblått' som ströks

kring kronorna och 'ströjblått' till 'sägherskiffwan' (solvisaren). Målaren fick betaldt samma år för alla dessa arbeten samt för det 'han pyntede sägherskiffwan'.

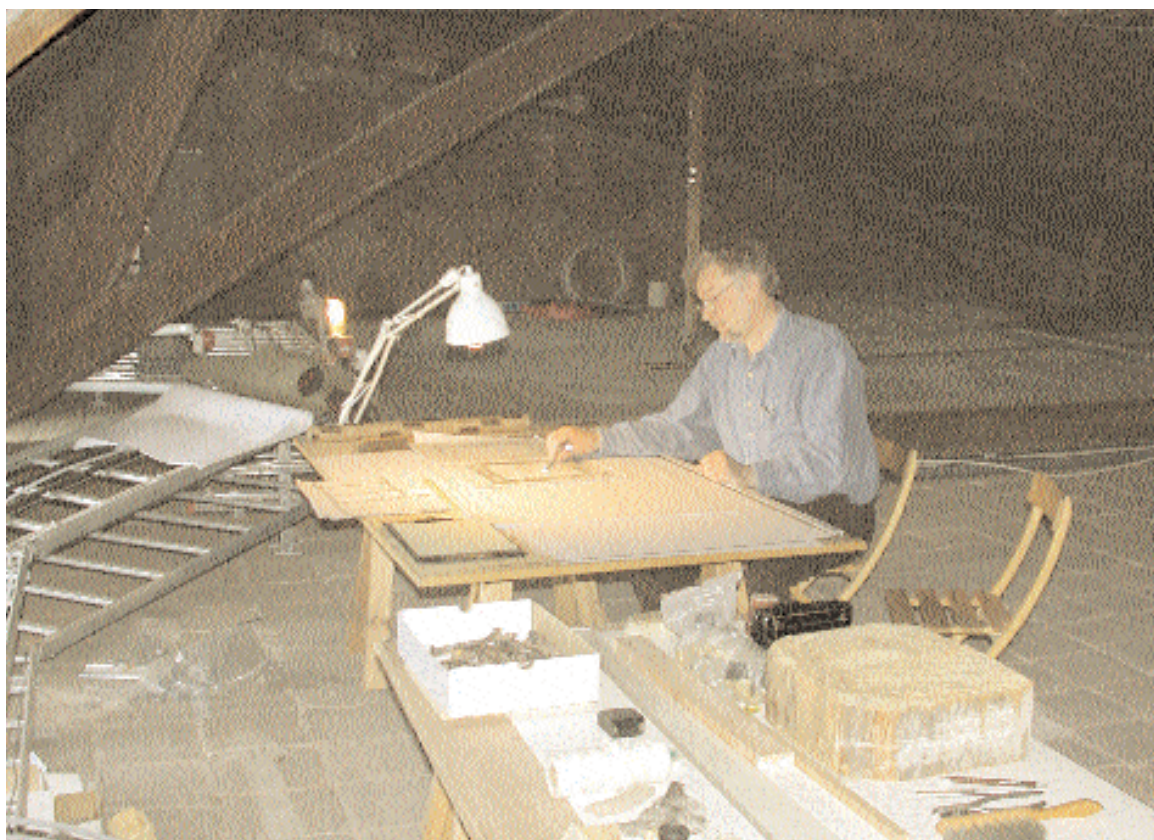
På den stora planschen över Karl x:s begravningsprocession finns våghuset tydligt avbildat från mynningen av Österlånggatan. Högt upp på gaveln tycker man sig kunna urskilja en sten med krona och möjligen även en solvisare.

Kanske nu grävningarna för grundförstärkningsarbetena under Bancohuset kan ge mer information om våghuset och de anläggningar som funnits på platsen tidigare och ge perspektiv på vår egen historia.

Hans Landberg

Järnvägen återgiven på Karl x Gustavs begravningsplansch 1660.

Slottsvindens hemligheter

Sedan ett par år kryper en person omkring med ficklampa och tumstock på Stockholms slotts stora och lite ödsliga vindar. Det är arkitekten Peter Ottosson som år 2000 fick Fastighetsverkets uppdrag att göra en noggrann uppmätning och dokumentation av slottets takkonstruktioner och vindsutrymmen. Allt mäts upp och ritas i skala 1:50. Vissa detaljer återges till och med i ännu större skala.

Då man skulle rekonstruera takkonstruktionen i Katarina kyrka efter den ödeläggande branden 1990 fann man att det saknades ritningar och uppmätningar. Man fick då försöka 'uppfinna' takkonstruktionerna på nytt. Det är därför ett oerhört viktigt arbete att i detalj mäta upp och dokumentera vindarnas takstolar och spännbockar.

Dåvarande slottsarkitekten Ivar Tengbom lät på 1920-talet göra en uppmätning av Stockholms slott. Arbetet

sysselsatte mer än 20 personer i över fyra år och är den uppmätning som ligger till grund för allt arbete på slottet i dag. Den är lite grov, men i stort sett riktig, menar Peter Ottosson som dock påpekar att den undre vinden, som Tessin använde sig av för att kunna variera rumshöjden i den underliggande våningen, aldrig blev uppmätt.

Temperaturen på arbetsplatsen kan bli påfrestande då den under året varierar mellan minus fem och plus fyrtio grader. Det är också smutsigt att krypa in i alla vrår och skrymslen, men det är nödvändigt och nyttigt. Hade man verktyg som underlättade arbetet skulle man säkert missa många detaljer. Nu ligger man med näsan mot det material man arbetar med och just detaljstudierna kan ibland ge svar på många gåtor. Flyttade väggar i våningen under avsätter obönhörligen sina spår i takkonstruktionen på vinden.

Peter Ottosson gör principskisser på alla skarvar och imponeras av Tessins enkla och rediga konstruktioner. Upp till 17 meter långa grova furubjälkar har skarvats till varandra så att de fått dubbel bärfkraft.

I dag är tre fjärdedelar av vinden uppmätt men arbetet med de mycket speciella takkonstruktionerna i Södra längan med Rikssalen, Slottskyrkan och Södra valvet återstår.

Hans Landberg

Prenumerera på SFV KulturVärden

Mot en expeditions- och portoavgift på 200 kronor får du fyra nummer av SFV KulturVärden.

Ring 08-696 70 00 och beställ din prenumeration.